

DETEKTIV JANR MATNLARIDAGI LEKSIK-SEMANTIK BIRLIKLARNI
INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHNING LINGVISTIK
JIHATLARI

Roziqova Nigora

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22879595>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi detektiv matnlarning o'zbek tiliga tarjimasida leksik-semantik birliklarni qayta yaratish masalasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda detektiv janrning mazmunini shakllantiruvchi tergovga oid terminlar, kriminal muhit leksikasi, norasmiy nutq birliklari va ayrim turg'un ifodalarning tarjimada qanday o'zgarishi masalasi markazga qo'yiladi. Asosiy e'tibor so'zning lug'aviy ma'nosi bilan uning matndagi vazifasi o'rtasidagi farqqa qaratiladi. Tahlil natijasida ayrim birliklar to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilinishi mumkin bo'lsa, boshqa holatlarda funksional muqobil, izoh, kontekstual moslashtirish yoki kompensatsiya zarurligi ko'rsatiladi. Maqolada tarjimonning janr xususiyatlarini, personaj nutqini va ingliz madaniy muhitiga xos belgilarni birgalikda hisobga olishi lozimligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: detektiv matn, leksik-semantik birlik, tarjima strategiyasi, termin, jargon, argot, kontekst, ekvivalentlik, lingvokulturologik moslashuv.

KIRISH

Badiiy tarjimada bir tildagi matnni ikkinchi tilga ko'chirish faqat lug'aviy birliklarning o'rnini almashtirishdan iborat emas. Tarjimon original matnda so'z tanlovi orqali yuzaga kelgan mazmun, uslub, emotsional ohang va kommunikativ vazifani ham qayta yaratadi. Detektiv janrda bu talab yanada sezilarli, chunki asarning syujeti ko'pincha kichik leksik detallar, dalillarni bildiruvchi birliklar va personajlarning qisqa nutqiy reaksiyalariga tayanadi.

Ingliz detektiv adabiyotida tergov, politsiya, sud-tibbiyot, jinoyat va gumon bilan bog'liq birliklar muntazam qo'llanadi. Shu birliklarning ayrimlari o'zbek tilida tayyor terminologik muqobilga ega. Boshqa birliklar esa ingliz tilidagi ijtimoiy yoki huquqiy tizimning o'ziga xosligi sababli to'liq mos keladigan variantga ega bo'lmasligi mumkin. Bunday vaziyat tarjimonni kontekstual qaror qabul qilishga majbur qiladi.

Mavzuning yana bir muhim jihati detektiv qahramonlarning nutqidir. Tergovchi, guvoh, gumondor yoki jinoyat muhitiga mansub personajlarning bir xil leksik qatlamdan foydalanishi tabiiy emas. Norova va Berdiyeva tadqiqotida ingliz argotining badiiy matndagi ekspressiv imkoniyatlari alohida ko'rib chiqilgan [1]. Mazkur yo'nalish detektiv tarjimada personaj nutqining ijtimoiy bo'yoqdorligini saqlash masalasining ahamiyatini ko'rsatadi.

Tadqiqotning maqsadi ingliz detektiv matnlaridagi leksik-semantik birliklarni o'zbek tiliga tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolarni tizimlashtirish va tarjima qarorlarini belgilovchi asosiy omillarni aniqlashdir. Shu maqsadda terminologik birliklar, argot va jargon, kontekstga bog'liq so'zlar hamda madaniy komponentga ega ifodalar alohida ko'rib chiqiladi.

1. DETEKTIV JANRDA LEKSIK TANLOVNING O'RNI

Detektiv asarning lug'aviy tarkibi uning syujet mexanizmi bilan bog'langan. Muallif dalil, gumon, tekshiruv, kuzatuv, jinoyat va xulosa kabi tushunchalarni bildiruvchi birliklar orqali

o'quvchini voqealar zanjiri bilan tanishtiradi. Shu sababli bitta terminning noaniq yoki noto'g'ri tarjimasi keyingi voqealarning tushunilishiga ham ta'sir qilishi mumkin.

Masalan, "clue" birliklari muayyan kontekstlarda jinoyatni ochishga xizmat qiladigan iz yoki dalilni bildiradi. "Suspect" esa vaziyatga qarab gumon qilinayotgan shaxsni anglatadi. "Alibi" va "deduction" kabi terminlar ham detektiv diskursida aniq funksional yuklamaga ega.

Ayniqsa "deduction"ni oddiy taxmin bilan tenglashtirish ehtiyotkorlikni talab qiladi: detektiv mantiqda gap mavjud dalillardan xulosa chiqarish jarayoni haqida boradi.

Shu nuqtai nazardan tarjima birligining lug'atdagi ma'nosidan ko'ra, uning matn ichidagi vazifasini aniqlash muhim. Bir xil inglizcha so'z turli vaziyatlarda turlicha o'zbekcha variant bilan berilishi mumkin. Demak, tarjima jarayonida kontekstual tahlil lug'aviy moslikni tekshirishning asosiy vositalaridan biri bo'lib qoladi.

2. TERMINLAR VA INSTITUTSIONAL LEKSIKANING TARJIMASI

Detektiv matnlarda huquq-tartibot tizimiga tegishli lavozimlar va jarayon nomlari alohida tarjima muammosini yuzaga keltiradi. "Detective inspector", "constable" yoki "superintendent" kabi inglizcha nomlar muayyan davlatning politsiya tizimiga tegishli. Ularni o'zbek tilidagi biror lavozim bilan avtomatik tenglashtirish original tizim haqidagi ma'lumotni o'zgartirib yuborishi mumkin.

Tarjimonning qarori matnning vazifasiga bog'liq bo'ladi. Agar asarda ingliz muhitining o'ziga xosligini saqlash muhim bo'lsa, asl terminni saqlash va zarur hollarda izohlash mumkin.

Agar o'quvchi uchun tezkor tushunarlilik birinchi o'rinda tursa, funksional jihatdan yaqin ifodadan foydalanish mumkin. Bunda terminning huquqiy mazmuni buzilmasligi kerak.

Kriminalistika bilan bog'liq "forensics" kabi birliklarda ham sohaviy aniqlik talab etiladi. "Cold case" singari birikmalar esa bevosita so'zma-so'z tarjimadan ko'ra, o'zbek tilida ayni vaziyatni aniq ifodalaydigan variantni tanlashni talab qilishi mumkin.

Terminologik izchillik ham muhim. Bir asar davomida bir tushuncha bir necha xil nom bilan berilsa, o'quvchi ularni alohida hodisalar deb qabul qilishi mumkin. Shuning uchun tarjimon asosiy terminlar uchun ishchi lug'at tuzib, matn bo'ylab bir xil prinsipga rioya qilishi maqsadga muvofiq.

3. ARGOT VA JARGON: PERSONAJ NUTQINI QAYTA YARATISH

Detektiv asarlarda norasmiy leksika personajlarni bir-biridan farqlashga xizmat qiladi.

Politsiya xodimining professional nutqi, jinoyat muhitidagi suhbat va oddiy guvohning kundalik tili bir xil bo'lishi tabiiy emas. Shuning uchun jargon yoki argotni neytral so'z bilan almashtirish ba'zan mazmunni saqlagan holda uslubiy axborotni yo'qotadi.

Argotik birlik tarjimasida uning lug'aviy mazmunidan tashqari uchta jihatga e'tibor berish mumkin: kim tomonidan aytilgani, qanday vaziyatda ishlatilgani va o'quvchiga qanday ijtimoiy-uslubiy taassurot berishi. Norova va Berdiyeva argotning badiiy matnda ekspressiv vazifa bajarishini ko'rsatadi [1]. Bu fikr detektiv tarjimada ham muhim: personajning nutqiy qiyofasi faqat voqea haqida ma'lumot berish orqali emas, balki so'z tanlovi orqali ham yaratiladi.

Agar o'zbek tilida vazifasi va uslubiy bo'yoqi yaqin birlik topilsa, funksional ekvivalentdan foydalanish mumkin.

Bunday ekvivalent bo'lmaganda izohlash yoki kontekstual moslashtirish qo'llanadi. Biroq moslashtirish original personajning ijtimoiy mavqeini va nutqiy xarakterini o'zgartirib yubormasligi kerak.

4. FRAZEOLOGIK VA KONTEKSTUAL BIRLIKLAR

Detektiv matnlarning badiiy ta'sirida turg'un birikmalar va qisqa idiomatik ifodalar ham ishtirok etadi. Inglizcha iboraning tarkibiy qismlarini alohida-alohida tarjima qilish natijasida grammatik jihatdan to'g'ri, ammo o'zbek o'quvchisi uchun tabiiy bo'lmagan jumla yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun tarjimon iboraning umumiy ma'nosini va uning matndagi vazifasini birinchi navbatda aniqlashi lozim.

Agar o'zbek tilida ma'nosi va uslubiy ta'siri yaqin frazeologik birlik mavjud bo'lsa, undan foydalanish matnning tabiiyligini oshiradi. To'liq ekvivalent bo'lmasa, mazmunni saqlagan holda qayta tuzish mumkin. Bu jarayonda original iboraning kinoyasi, shubhaga undovchi ohangi yoki personajning hissiy holatini imkon qadar saqlash muhim.

Demak, frazeologik birlikning tarjimasi ikki darajada baholanadi: u nima deganini yetkazishi va matnda qanday vazifa bajarganini qayta yaratishi kerak. Ikkinchi mezon detektiv janrda ayniqsa muhim, chunki dialogdagi kichik uslubiy detal ham personaj haqidagi tasavvurga ta'sir qilishi mumkin.

5. LINGVOKULTUROLOGIK MOSLASHUV

Tarjima jarayonida ayrim birliklarning ma'nosi bevosita til tizimi bilan emas, balki ularni yuzaga keltirgan madaniy muhit bilan bog'liq bo'ladi. Politsiya tashkiloti, sud amaliyoti, tergov jarayoni yoki jinoyat muhitiga oid tushunchalar ingliz va o'zbek madaniyatlarida bir xil assotsiatsiyani bermasligi mumkin.

Koudrjajtseva, Bubekova va Danilova assotsiativ ma'lumotlardan foydalanish hamda etnolingvokulturologik talqin masalalarini tadqiq qilgan [2]. Ushbu yondashuv detektiv tarjimada madaniy komponentni alohida kuzatish zarurligini ko'rsatadi. Tarjimon faqat "so'z nimani anglatadi?" degan savol bilan cheklanmasdan, "bu birlik ingliz tilidagi o'quvchi uchun qanday madaniy fonni uyg'otadi?" degan savolni ham ko'rib chiqishi mumkin.

Detektiv janrning sintaktik tomoni ham e'tibordan chetda qolmaydi. Chupryakova, Safonova va Votyakova detektiv janrda sintaktik ekspressivlikni B. Akunin romanlari asosida tahlil qilgan [3]. Bu yo'nalish leksik va sintaktik vositalarning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi.

Ayrim hollarda leksik ma'noni tabiiy yetkazish uchun gap qurilishini ham o'zgartirishga to'g'ri keladi.

Shunday qilib, tarjima strategiyasini tanlashda to'rtta asosiy omilni hisobga olish mumkin: terminning aniq mazmuni, kontekstdagi vazifasi, personaj nutqining uslubi va madaniy fon. Ushbu omillar birgalikda ko'rilgandagina tarjima original matnga mazmunan va funksional jihatdan yaqinlashadi.

6. TARJIMA STRATEGIYALARINI TANLASH MEZONLARI

Detektiv leksikasini o'zbek tiliga o'girishda yagona universal usul mavjud emas.

Birlikning tabiatiga qarab turli strategiya tanlanadi. Tayyor ekvivalent mavjud bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri terminologik muqobil qo'llanishi mumkin.

Madaniy jihatdan xos birliklarda transliteratsiya va izohlash usullari foydali bo‘ladi.

Jargonlarda esa funksional ekvivalent yoki kompensatsiya afzal bo‘lishi mumkin.

Kontekstual moslashtirishdan foydalanilganda tarjimon o‘quvchiga qulaylik yaratish bilan birga, original muhitni haddan tashqari mahallilashtirib yubormasligi kerak. Aks holda asarning makoni, personajlarning ijtimoiy muhiti va detektiv syujetning madaniy foniga oid belgilar o‘zgarishi mumkin.

Tarjima sifatini baholashda quyidagi savollar amaliy mezon bo‘la oladi: tanlangan birlik asl ma‘noni saqlayaptimi; uning janrga xos vazifasi yo‘qolmaganmi; personajning nutqiy xususiyati o‘zgarmaganmi; o‘zbekcha variant tabiiy eshitiladimi; bir xil termin matn davomida izchil qo‘llanganmi? Shu mezonlar tarjimonning qarorini tizimli ravishda tekshirishga yordam beradi.

XULOSA

Ingliz tilidagi detektiv matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda leksik-semantik birliklarning muammosi so‘zning lug‘aviy muqobilini topishdan ancha kengdir. Termin, jargon, argot, frazeologik birlik va madaniy mazmunli ifoda matnning bir vaqtning o‘zida bir necha qatlamiga xizmat qilishi mumkin. Shu sababli tarjimon birlikning semantik mazmuni bilan bir qatorda uning uslubiy, kommunikativ va janriy vazifasini ham hisobga olishi lozim.

Tahlil natijasida terminologik birliklarda aniqlik va izchillik, argot hamda jargonda personaj nutqining o‘ziga xosligini saqlash, frazeologik birliklarda esa tabiiylik va funksional moslik asosiy mezonlar sifatida namoyon bo‘ldi. Madaniy komponent kuchli bo‘lgan birliklarda izohlash, kontekstual moslashtirish va kompensatsiya kabi usullar tarjimonning imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur yondashuv detektiv janrning asosiy xususiyati — voqealar va dalillar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni saqlashga yordam beradi. Kelgusida ingliz va o‘zbek detektiv asarlaridan tuzilgan parallel korpus asosida konkret tarjima namunalari miqdoriy jihatdan o‘rganilishi, turli strategiyalarning qo‘llanish chastotasi va ularning semantik natijalari alohida tadqiq qilinishi mumkin. Ilmiy ishda manbaga tayangan fikrlar tegishli havola bilan berilishi muhim; qayta bayon qilingan fikr ham manbani ko‘rsatishni talab qiladi. Bu akademik halollik nuqtai nazaridan muhim talabdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Norova Mavluda Fayzulloyevna, Berdiyeva Nasiba Rustamovna (2023). “Expressive Function of English Argot in a Literary Text”. *International Journal of Literature and Languages*. DOI: 10.37547/ijll/volume03issue05-20.
2. Koudrjavtseva Ekaterina L’vovna, Bubekova Larisa Borisovna, Danilova Julia Jurevna (2020). “Use of Associative Data Dictionary for Etnolinguocultural Interpretation of Animated Film”. *Media Watch*. DOI: 10.15655/mw/2020/v11i1/49765.
3. Chupryakova Olga A., Safonova Svetlana Sergeevna, Votyakova Irina (2020). “Expressive Syntactic Constructions in the Space of Detective Genre (Based on B. Akunin’s Novels)”. *University of Granada Institutional Repository*. DOI: 10.22055/rals.2020.16307.